

Косюк Оксана,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, м. Луцьк*

Різдвяний «карнавал» в Парижі (трагедія «Шарлі Ебдо» крізь призму двох теорій сміху)

Ми пізнаємо людину не за тим,
що вона знає, а за тим, чому вона радіє.
А. Бергсон.

У статті терористичний акт 7 січня 2015 року у Парижі розглядається крізь призму двох сміхових традицій.

Ключові слова: сміх, карнавал, низ, терор, іслам, християнство, захід, схід.

Article assassination January 7, 2015 in Paris seen through the prism of two theories of laughter.

Key words: laughter, carnival, bottom, terror, Islam, Christianity, west, east.

З 1970 року сатиричний журнал «Шарлі Ебдо» активно висміює політиків, шоуменів, іслам, християнство і – весь світ. Не можна сказати, що це видання користується шаленим успіхом, але своя аудиторія в нього є, і була завжди – французи – нація з тонким почуттям гумору.

Не можна також сказати, що у видання не було жодних проблем. Не випадково ж його кілька раз закривали; крім того палили і руйнували. Однак такого жаху, як терористичний акт 7 січня 2015 року, не очікував ніхто.

Журналісти, вочевидь, сподівалися, що на захисті «Ебдо», як і їхньої культури, стоїть невловимий і неосудний вартовий – сміх. «Я впевнений, зазначає один із карикатуристів, – що люди завжди набагато розумніші, ніж прийнято вважати. Ми віримо в розум людей. Ми віримо в розумний гумор. Віримо в те, що люди розуміють прихований гумор. Люди, які вчинили цей теракт, просто-напросто позбавлені почуття гумору» [4].

Чи справді так, ми вже намагалися з'ясувати у попередній статті цього форуму. Але знову зачитуємо Саїда Ісмагілова – муфія ДУМУ «УМА» в

Духовному управлінні мусульман України: «В ісламі ніколи не існувало масового явища жартів зі Священного Корану, або з пророка Мухаммада і т. ін. Справа в тому, що це розцінюється ісламом як великий гріх, або як відступництво від віри. Мусульманське суспільство, як раніше, так і зараз, досить релігійне, тому не дозволяло і не дозволяє собі жартів на релігійну тематику. Людина, що богохульствовала, могла бути відразу покарана».

Звісно, були винятки і спроби «перейти межу». «Випадки жартів на релігійну тематику, – пояснює Саїд Ісмагілов, – іноді траплялися. Частіше за все це було в Персії. Були навіть написані книги, які висміювали релігійні уявлення мусульман, але вони не мали великої популярності, і масово засуджувались віруючими. Тому, можна сказати, що мусульманське суспільство не має традиції жартів над релігією та релігійними уявленнями і доволі болісно реагує на жарти та карикатури на пророка Мухаммада. В мусульманському світі таке неприпустимо!»!

Виходить, християни та мусульмани сприймають смішне кардинально протилежно? Спробуємо це з'ясувати.

У царині світової культури є багато теорій і концепцій сміху. Умовно їх можна розмежувати на дві опозиційні групи – бахтінську та бергсонську.

За першою з них, уже на ранніх етапах розвитку культури існував подвійний аспект сприймання світу і людського життя – у фольклорі первісних народів поряд із серйозними культами зароджувалися сміхові, поруч з героями – їх пародійні двійники-дублери. Загалом увесь комплекс прадавніх ритуальних дійств будувався певною мірою як дублювання звичайного життя – пародія на нього. Він і сприймався за логікою зворотності – нескінченних переміщень «верху» й «низу»: небесного та земного, полярних частин людського тіла тощо. Все виглядало смішним.

Цей архаїчний сміх амбівалентний: «водночас веселий, тріумфальний та іронічно-саркастичний, він заперечує і стверджує, хоронить та відроджує» [1, 17]. Сміялися давні язичницькі боги розмноження, жінки, що народжували, символічно перероджені (реінкарновані) юнаки та дівчата. Як

зазначає Володимир Пропп, у багатьох релігіях світу Бог спершу створює чоловіка, потім жінку – вони дивляться один на одного і... сміються. У давньоєгипетському папірусі, що зберігається в Лейдені, божественний сміх виконує місію творення світу: Коли Бог засміявся вперше, – засвідчує фоліант, – народилося сім богів. Коли ж він засміявся вдруге, – з'явилися води.

Сміються Зороастр, Геліос, Ризуса. Ніколи не посміхається виключно християнський Бог. Натомість щиро сміється прародитель людства Ісаак, ім'я якого так і тлумачиться – «той, що сміється».

Сарди сміялися, приносячи в жертву старих, троглодити – побиваючи камінням мертвих, фінікійці – коли знищували своїх дітей. В українській традиції сміються диявол, упирі, русалки, відьми (усі, хто причетний до таїнства смерті й переродження?). Твердження «сміх – то життя» – своєрідна абетка фольклористики.

На думку М. Бахтіна, у давнину більше покладалися якраз на смішне, аніж на монументально-серйозне, оскільки вірили, що за сміхом ніколи не вгадується насилля, що він не розпалює вогнищ, що лицемірство та обман не сміються, а навпаки – одягають маску серйозності, що сміх знаменує не страх, а усвідомлення сили, оскільки пов'язаний із народженням, відновленням, плідністю, надлишком, їжею та питтям – і з земним безсмертям народу. Ось чому стихійно не довіряли серйозності й вірили всепереможному сміхові [1, 109].

Зазначеній сміховій традиції притаманне і плюндрування фундаментальних цінностей: носії сміху (блазні й дурні) завжди пародійно дублювали високоповажних осіб, героїчні події, фрагменти серйозного церемоніалу, тому що концепція сміхового світовідчуття вимагала (мабуть, і досі вимагає?) відмежування від офіційного статусу, сприймання ненормативності світу в його карнавальній-ігровому ракурсі.

Свого часу (особливо у догматичному Середньовіччі), аби відпочити від благоговійної серйозності, святі отці-католики створювали для народу пародійні та напівпародійні біблії й трактати (і досі збереглись літургії

п'яниць і гравців, пародії на молитви «Отче наш», «Аве Марія» тощо, навіть трикстеризовані епітафії). До нас дійшла також величезна кількість усної та художньої літератури, у якій офіційні православні церковнослов'янська мова, ідеологія й обрядовість показані у сміховому вимірі. Усе це, зауважмо, «освячували» християнські церкви, традиції, до цього також дуже терпимо ставилась державна влада.

У храмах Парижа в дні пасхального і різдвяного сміху, під час свят віслюка й дурня папа блазнів читав проповіді-лайки, а паства привселюдно роздягала його, оголюючи найінтимніші частини тіла; і закидала яйцями, брудом, нечистотами, прокльонами, виголошуючи так лайливу хвалу, яка символізувала принципову незавершеність колообігу земного буття: матеріально-тілесний низ (могілу), статевий акт, шлаки народження, ріст тіла з усіма його найвипуклішими формами (статеві органи, груди, ніс тощо), старість і – Нове Народження.

Атмосфера такого вакханалійно-величального «блаженства» яскраво відображена в романах геніальних французьких письменників Франсуа Рабле («Гаргантюа і Пантаглюель») та Віктора Гюго («Собор Паризької Богоматері»). У французів, до речі, й досі надзвичайно популярним є вияв гречності, виражений афоризмом: *благодатно, si Dieu y eust pisser*' (французькою – «наче Бог тут помочився»).

В добу технічного прогресу сутність майданного сміху почала поступово втрачатися, оскільки креативна функція дзеркального відображення передалася «у спадок» засобам масової комунікації, особливо – електронним, котрі органічно увібрали в себе карнавально-сміхові філософію і стихію, перетворюючи мало не всю свою продукцію у розваги. А сатиричні видання на кшталт «Ебдо», безумовно, – всю.

Якщо релігійні – «добровільно» догматичні тексти – нещадно пересміювалися і пересміюються, то що вже казати про інші реалії життя, зокрема політичного, у якому й донині лаються, валяючи дурня, геть усі: від президентів до їх медійників. Дурні й блазні, до речі, власне і виникли як

друга (прихована) сутність тих, хто стоїть біля керма влади, їх, так би мовити, трикстеризований двійник-дублер, якому дозволено патякати найчистішу правду. Інколи спосіб виголошення правди шокував не менше, аніж сама «правда». Приміром, під час Великої французької революції набрав великої популярності танок із нанизаними на піки відтятими головами ворогів. «Танок» супроводжувався революційною піснею: «Нехай довкола смерть і кров – змішаймо радість з горем»!

Дуже продуктивним виявом осучасненої європейської карнавальної культури є мексиканський карнавал мертвих – унікальний сплав міфів і традицій Іспанії та доколумбової Америки: поєднання минулого й сучасного, віри і насміхання, комерційного розрахунку та одухотвореності. Під час такого карнавалу скрізь можна придбати іграшки й солодощі у вигляді символіки загробного життя, на вулицях страшні маски лякають перехожих, повсюдно влаштовуються виставки черепів, кістяків тощо, У додатках до газет та на інтернет-сайтах публікують так звані калавераси (черепи) – вірші з ілюстраціями, на яких відомих громадських діячів зображають покійниками. Прослідковується закономірність: чим популярніший та авторитетніший політик – тим брудкіший і спотвореніший його “труп”.

Для правильного розуміння усіх цих майданно-викривальних образів і жестів треба мати на увазі, що всі вони є частиною поєданого спільною образною логікою ритуально-карнавального «тіла». Кожен «орган» такого «тіла» підкорений його життєдіяльності й відображає єдину концепцію суперечливої поліфункціональності організму, що перебуває в стадії становлення/розгортання.

Непристойні зображення, з погляду «здорового» глузду, справді незрозумілі, а то й абсурдні, однак в аспекті недискретності свого існування: у контексті «реанімованих» архаїзмів – карнавалу, небилиць, сороміцьких пісень, анекдотів, ярмаркових жартів, збережених усною традицією та обрядовими діями і відновлених у сучасних сатиричних проектах – простежується чіткий органічний зв'язок між відсиланнями до... і

побажанням добра, щастя, достатку (логіка така: чим швидше тебе закопають і чим краще угноять – тим швидше ти виростеш і зацвієш). Безумовно, архаїчні й сучасні «непристойності» дуже різняться, однак прірва між ними не може бути бездонною, бо перебувають вони у спільній семіосфері – площині світової та національної культур.

Учені (зокрема Ю. Лотман) запевняють також: будь-що осміяне має чітко окреслений знаковий характер. Воно не тільки відтінює штучність та ілюзорність серйозності, а й гранично точно відображає хворобливий стан подієвого плану реальності. З такого погляду, суміш нормативного й ненормативного – своєрідна картина світу: соціокультурного, духовного, психологічного клімату. Це навіть не хвороба, а симптом, який акумулює актуальний соціальний досвід і дає змогу отримати інформацію не акцентованого в нормативно-офіційних дискурсах рівня. Знищити симптом, себто те, що замінює сутність, неможливо, потрібно «змагатися» власне із сутністю, тоді її свідчення зникатиме само собою – як вислід. Простіше кажучи: аби європейці не створювали карикатур на Пророка Мухамеда – варто (як зазначили журналісти у нашій попередній статті симпозиуму) змінити їхнє комплексне ставлення до арабомовного населення, ісламу та мусульманської культури. А поки що християни й мусульмани, вочевидь, перебувають у різних площинах семіосфери.

Спробуємо перейти у площину мусульман. Яким же є їхній сміх? Напевно, він – отієї другої категорії?

За концепцією А. Бергсона (наслідувача класичних теорій), «смішне – будь-який прояв фізичного у людині, на котрий ми звертаємо увагу, коли йдеться про моральне» [2, 51]. «Сміх передусім – виправлення. Створений аби принижувати, він повинен справляти на особу, яка є його об'єктом, дуже неприємне враження [...]. Сміх не досягав би своєї мети, якби був відмічений симпатією чи добротою, – зазначає автор концепції, – той, хто сміється, [...] починає розглядати іншу особу як маріонетку, нитки від якої він тримає у своїй руці» [2, 157–159]. Отже, на погляд Бергсона, сміх не містить в собі

нічого доброзичливого. Він швидше відповідає злом на зло. Неозброєним оком видно, що «бергсонівський» сміх має характер сатиричного. Це радше сарказм, їдка, нищівна іронія.

У наукову дискусію з класиком сміху неодноразово вступав Йохан Гейзінга – класик гри. «Сміх належить до розряду реалій, позначуваних мовою грецької філософської антропології як «те, що я роблю», а не “те, що зі мною робиться”, – зазначив він [3, 471]. Щойно людина починає бравувати ексцесами сміху – подібний “гумор”, “як і бравада ненажерством, пияцтвом, сексуальними надмірностями, переходить у стан пуерилізму – “нестачі почуття гумору (невиправдано бурхливої реакції, [...] підозри і нетерпимості, [...] безмірного перебільшення хвали та хули)» [3, 325].

У фундаментальному – витоковому для тлумачення смішного – теоретичному тексті – «Поетиці» Арістотеля немає розгорнутого аналізу сміху. Давнього філософа вважають не творцем, а систематизатором архетипно задекларованої теорії. До того ж, із погляду здорового глузду – «упорядником зі знаком мінус», адже це саме з його легкої руки сміх, що в античній комедії (як і в народній культурі) був універсальним, неподільним, втративши глибинні якості амбівалентності, почав прив’язуватися до чогось низького, потворного, сповненого вад. У подібному інтерпретуванні потрапив він спершу до «Мистецтва поезії» Горація, а згодом до «Поетики» Миколи Буало. Пізніше аналогічно про руйнівний характер гумору писав в «Естетиці» Гегель. Ось таке непривабливе кліше-тавро «вкарбувалося» в академічну культуру і «стало класикою».

Щоправда, десь зовсім поряд постійно існувало і якісно інше напівлегендарне припущення про наявність ще однієї, начебто присвяченої саме сміхові, частини арістотелівської «Поетики», у якій (за численними натяками теоретиків) говорилося про жарти та словесну гру як засіб найкращого пізнання істин. На гіпотезі про існування «Поетики № 2» тримається інтрига, довкола якої розвивається дія роману Умберто Еко «Ім’я

троянди». Прихований стрижень твору – боротьба за другу книгу Арістотеля, боротьба за сміх, себто – рухливий, творчий, відкритий свободі суджень світ.

До речі, усі класичні теорії прийшли до західного світу якраз через Схід, оскільки у ворожому до Античності Середньовіччі нічого від попередників не лишилося – все знищили.

На думку Гюстава Лебона, повернення Галена, Гіппократа, Платона, Арістотеля, Евкліда, Архімеда, Птолемея відбувалося через Разеса, Альбукасиса, Авіценну, Авероеса та інших східних мислителів. «Середньовіччя довідалося про грецьку Античність лишень після того, як книга про неї була перекладена на мову послідовників Мухаммада» [5]. Оскільки в усіх наукових та філософських доктринах, які араби проповідували впродовж п'яти століть, вплив «Корану» був ще більшим, аніж вплив Біблії у європейській культурі, не виключено, що, перекладаючи стародавніх греків, араби внесли у їх праці «маленькі» корективи. Звідси – здогад: може, це вони «сховали» другу «Поетику» Арістотеля?

Тим не менше, можна зробити висновок: в аспекті існування двох теорій сміху, журнал «Шарлі Ебдо» – референтний інформативний носій народної сміхової традиції в її раблезіансько-бахтінській інтерпретації, а реакція терористів та мусульман – явище класичного сміхового сприймання світу.

Насамкінець: все, що відбувається після терористичного акту, теж не виходить за межі двох сміхових традицій: «номер тих, хто вижив» був надрукований безпрецедентним трьохмільйонним накладом, тоді як звичайний тираж «Charlie Hebdo» не перевищує і 50 тисяч примірників. Багато замовлень у видавництво надійшло з різних країн світу, випуск переклали на 16 мов. До середини дня 14 січня свіже число «Шарлі» було повністю розпродане» [4].

Однак це не означає, що всі купували й переглядали журнал із захопленням. В густозаселених «арабських» районах Парижа мусульмани збирали останній гріш і скуповували видання, щоб розірвати й викинути у

смітник (хоча це не допомогло, бо наступного дня віддрукували новий наклад – для тих, кому не дісталось).

Після карнавалу традиційно починається Великий піст, під час якого все похабне – недоречне. Але насамкінець сміхове дійство завше набирало особливого розмаху. Так сталося і тепер: Європа на чолі з папою (і мамою?) блазнів вийшла на великий марш...

Література

1. Аверинцев С. С. Бахтин. Смех. Христианская культура / С. С. Аверинцев // М. М. Бахтин. Pro et contra. Личность и творчество М. М. Бахтина в оценке русской гуманитарной мысли : антология. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та, 2001. – Т. 1. – С. 314–321
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.
3. Бергсон А. Смех. Нарис про значення комічного / А. Бергсон ; пер. з фр. – К. : Основи, 1994. – 165 с.
4. Каневська Наталя Перший після теракту випуск «Шарлі Ебдо». Магомет плаче [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26793728.html>
5. Лебон Гюстав История арабской цивилизации [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу : <http://holadftron.ru/istoriya/2760.php>